

Sfinții împărați Constantin și Elena, promotori ai libertății religioase

Conferință preoțească, mai 2013

Pr. lect. Univ. Dr, Dorinel Dani

Se vor împlini în acest an, pe 22 mai, 1676 de ani de la trecerea din această lume a marelui împărat Constantin, și (aprox.) 1684 de ani de la moartea mamei sale Elena. Cinstindu-i ca „sfinți întocmai cu Apostolii”, Biserica noastră recunoaște meritele celor doi pentru existența Bisericii creștine de azi. Cinstindu-le memoria, și prin această conferință, nu facem altceva decât să ne aducem aminte de „mai marii noștri” pe care Bunul Dumnezeu i-a învrednicit cu nemurire pământească și cerească.

Înainte de a prezenta meritele pentru care au fost canonizați, se cuvine să facem o scurtă trecere în revistă a vieții lor, urmând să punctăm în baza documentelor disponibile cele mai însemnate momente (din punct de vedere creștin) din viața lor.

Împărăteasa Elena.

Flavia Iulia Helena, cunoscută sub numele de Helena Augusta (cca. 248-cca. 329) s-a născut, după datele furnizate de Procopie de Caesareea, în orașul Drepanon (azi Karamiirsel) în Bythinia (în nord-vestul Asiei Mici), căruia mai târziu Constantin i-a schimbat numele în Helenopolis, în onoarea mamei sale.

Majoritatea datelor istorice converg spre ipoteza că Elena a avut un statut social umil. Sf. Ambrozie de Milano afirmă că ea era o *stabularia*, o servitoare într-un han sau tavernă¹.

O legendă ulterioară, foarte puțin credibilă, menționată de Geoffrey de Monmouth (cronicar și episcop anglo-normand din secolul al XII-lea), pretinde că era fiica regelui britan Coel, care a căsătorit-o cu Constanțiu I Chlor pentru a evita escaladarea războaielor dintre britani și Roma. Monmouth spune ca ea a fost prezentată ca o regină deoarece nu avea frați care să moștenească tronul Britaniei².

Pentru calitățile ei, pe când nu împlinise 20 de ani, a fost luată în căsătorie de către tribunul Constanțiu Chlor, trecându-se peste cutuma de a-și lua soție dintre fetele sărace. La un an după căsătorie, în 272, s-a născut Constantin, viitorul împărat.

Atunci când Constanțiu Chlor a ajuns „Augustus” împreună cu Galeriu – în anul 292, a fost silit să o repudieze pe Elena, pentru a se căsători cu Teodora, fiica vitregă a lui Maximianus Herculius (împărat al Apusului), femeie cu un statut social pe măsura lui.

Părăsită de Constanțiu, Elena a îndrăgit credința creștină. Principala sa preocupare a fost educația fiului său, căruia s-a străduit să-i sădească în inimă dragostea și gustul pentru virtute, pregătindu-l pentru a fi un merituos succesor al tatălui său³.

La vârsta de 33 de ani, Constantin a fost însărcinat să conducă armatele romane în Britania și, când tatăl său a murit, în 306, legiunile britanice l-au aclamat ca „Augustus”. Ceremonia de încoronare ca împărat a avut loc în catedrala din York (în Nord-Estul Angliei). La scurtă vreme a chemat-o lângă el pe mama sa, Elena, căreia i-a dat titlul de *Nobilissima Femina* - "Doamna Preanobilă". După ce Constantin a devenit „*totius orbis imperator*” - împărat al întregului pământ -, Elena va primi cea mai înaltă onoare la care putea aspira o femeie: titlul de „Augusta”.

În ceea ce privește încreștinarea ei și influența pe care a avut-o asupra familiei ei, există câteva păreri pe care le vom analiza aici.

Sfânta Elena s-a bucurat de toate onorurile împărătești. În toate provinciile era aclamată ca împărăteasa „augusta”, avea drepturi depline asupra vistieriei împărătești, iar împăratul a poruncit ca pe unele monede să fie gravat chipul celeia care i-a dat viață. Această atitudine favorabilă față de mama sa ar fi determinat-o pe aceasta, după părerea lui Eusebiu de Caesareea, să respecte și ea Evanghelia lui Hristos⁴. De aici s-ar deduce că tânărul împărat Constantin era deja creștin atunci când a fost proclamat împărat -ceea ce este incert.

O altă variantă reiese din cărțile de cult. Astfel, sinaxarul zilei de 21 mai lasă să se înțeleagă că aplecarea împăratului spre credința creștină este o moștenire de la tatăl său, Constanțiu Chlor, care, deși a împărățit împreună cu marii prigonitori Dioclețian și Maximian Herculius, s-a arătat plin de blândețe față de creștini, întrebuițându-i pe cei ce luptau pentru credința în Hristos ca sfinți și slujbași la curtea împărătească. "Constanțiu - spune sinaxarul -învățând buna cinstire pe Constantin, fiul său cel iubit, l-a lăsat „diadoh” (aici sensul este de moștenitor, urmaș) al împărăției sale în ostroavele Britaniei"⁵. Deși închinător la idoli, Constanțiu nu dădea prea multă importanță slujbei idolești, ci își punea nădejdea în Dumnezeu Cel Preaînalt. De aceea, "El învăța pe fiul său, Constantin, să caute și să ceară ajutor de la cea de sus purtare de grijă, iar nu de la idoli"⁶.

Analizând datele de mai sus ajungem la concluzia că ortodoxia credinței lui Constantin ar fi rodul unei educații alese predate de tatăl său și că el ar fi contribuit și la creștinarea mamei, ceea ce este cu totul străin învățaturii transmise în Biserica Ortodoxă de-a lungul timpului, care o consideră pe împărăteasa Elena izvorul desăvârșirii spirituale a fiului ei. Este posibil ca istoricii care au transmis aceste date să fi fost influențați de obiceiul specific perioadei vechi de a scoate în evidență faptele oamenilor doar pe linie paternă.

Rezolvarea dilemei vine din scrierile aghiografilor greci, care sunt de părere că "atitudinea indulgentă a lui Constanțiu Chlor față de creștini se datorează influenței pe care a avut-o în viața lui prima soție". Luând în calcul și această ultimă informație, vedem că Sfânta Elena este cea care a promovat virtuirea în spirit creștin atât în fața soțului, dar mai ales înaintea fiului lor. Indiferent dacă s-a botezat la 60 de ani -cum zic unele izvoare- sau s-a botezat de tânără, împărăteasa Elena a fost sursa principală a introducerii și dezvoltării Ortodoxiei în cadrul familiei sale împărătești.

În timp ce Constantin dădea noi speranțe de viață creștinilor în plan legislativ, Eusebiu de Caesarea ne spune că Elena se ocupa de organizarea operelor de binefacere și de împodobire a lăcașurilor sfinte: "Elena nu dădea uitării nici dovezile de credință în Dumnezeu: în biserica lui Dumnezeu putea fi văzută oricând; casele de rugăciune le înzestra cu daruri minunate și nu dădea uitării nici măcar lăcașurile aflate în cele mai neînsemnate cetăți. Merita cu adevărat să vezi cum umbla femeia aceasta extraordinară, înveșmântată simplu și modest, în mijlocul poporului înghesuit în jurul ei, vădindu-și evlavia față de Dumnezeu prin tot soiul de fapte bineplăcute Lui."⁷

Sfânta împărăteasă a ajuns în Palestina, unde a inițiat săpături pentru descoperirea lemnului Sfintei Cruci și a mormântului Domnului. Încurajată de buna reușită, a continuat această căutare și la Bethleem, unde a identificat locul nașterii lui Iisus, și pe Muntele Măslinilor, locul unde Mântuitorul s-a înălțat la cer. Împodobirea Țării Sfinte cu locașuri de cult s-a dorit să fie semn de mulțumire adusă lui Dumnezeu "pentru binefacerile revărsate asupra marelui împărat Constantin, precum și asupra fiilor lui, preacucernicii cezari, nepoții ei".⁸ Ea este creditată, în mod tradițional și cu găsierea rămășițelor celor **trei magi** care, în prezent se găsesc în altarul celor Trei Magi din Catedrala din Köln.

Mama lui Constantin a participat la toate acțiunile de binefacere în folosul creștinilor persecutați, mutilați, lipsiți de posibilități, înlăturați din serviciul public.

Virtutea prin care se distingea Sfânta Elena era milostenia. "Virtutea milosteniei, spun aghiografii greci, caracteriză viața de zi cu zi a sfintei și era așa de des pusă în valoare, la fel cum trupul se folosește de respirație pentru a trăi". Istoricul Eusebiu adaugă: "Străbătând întregul Răsărit, înconjurată de strălucirea ce i-o aducea autoritatea împărătească, Elena împărțea în jur daruri din belșug, atât poporului de prin orașe, cât și oricărui inș care venea la ea să-i ceară; și tot din belșug împărțea ea cu darnicu-i braț și unităților armate. Dar cel mai mult își arăta dărnicia înaintea săracilor celor goi și neajutorați: față de unii cu daruri în bani, iar față de alții, împărțindu-le cu prisosință veșminte ca să-și acopere trupul. Pe câte unii i-a scăpat din închisoare sau de pătimirile lor din mine, a slobozit de prigoană pe mulți asupriți, în sfârșit, câte unora le-a trimis vorbă să se întoarcă din surghiun".²

Eusebiu de Cezareea consideră că sfârșitul creștinesc al sfintei împărătese a fost răsplata binemeritată a credinței sale și a faptelor bune izvorâte din dreapta credință. Din această cauză ceasul morții a găsit-o pe Sfânta Elena împăcată cu sine însăși și cu cei din jur, pregătită să lase în urmă viața pământească spre a o căpăta pe cea cerească. Izvoarele istorice mărturisesc o transfigurare minunată petrecută în viața împărătesei în ceasul morții echivalentă cu o îngerească bucurie, fiindcă, "în timp ce se pregătea să fie primită de Mântuitorul ei în sufletul său, ea ajunsese de pe acum să se împărtășească de nepieritoare stare a îngerilor". Moartea ei este așezată fie la sfârșitul anului 329 fie la începutul anului 330.

Trupul împărătesei a fost adus sub escortă armată din Nicomidia la Constantinopol și a fost depus în biserica Sfinții Apostoli din Constantinopol, ctitoria împăratului Constantin, apoi a fost adus la Roma. Tronul ei, bucăți din Sfânta Cruce, mantia imperială și o parte din sicriu se afla în mare cinste la Muzeul Vaticanului.

Împăratul Constantin cel Mare

*Gaius Flavius Valerius Aurelius Constantinus*¹⁰ 27 februarie¹¹ 272-22_mai 337), cunoscut și sub numele de **Constantin I**, sau în cadrul Bisericii Ortodoxe sub titulatura de **Sfântul Constantin cel Mare**, a fost un împărat roman, proclamat *Augustus* de către

trupele sale în data de 25 iulie 306 d.Hr. și care a condus Imperiul Roman până la moartea sa, survenită în anul 337.

Sfântul Constantin s-a născut la Naissus (astăzi localitatea Niš din Serbia) în provincia romană Moesia Superior, la data de 27 februarie 272, fiind fiul generalului roman Constanțius Chlorus și al primei sale soții, Sfânta Elena, în vârstă de aproximativ 20-24 de ani la acea vreme. Tatăl său o va părăsi pe Elena în jurul anului 292 pentru a se recăsători cu Flavia Maximiana Theodora, fiica împăratului roman din Apus Maximianus Herculus. Theodora va da naștere la nu mai puțin de 6 copii, printre care și Iulius Constanțius (tatăl viitorului împărat Iulian Apostatul).

Tânărul Constantin a fost trimis la curtea lui Dioclețian din Nicomidia, imediat după numirea tatălui său ca unul din cei doi Cezari ai Tetrarhiei, în anul 293. În 305, Dioclețian și Maximian se decid să abdice împreună, Constanțius Chlorus urmându-i lui Maximian în poziția de Augustus al Imperiului Roman de Apus. Deși fiecare dintre noii auguști aveau fii legitimi capabili de a fi numiți în cinstea de Cezar (e vorba de Constantin și Maxențiu, fiul lui Maximian), ei sunt lăsați la o parte în favoarea lui Severus și a lui Maximin Daia. În aceste condiții, Constantin părăsește Nicomidia pentru a se alătura tatălui său în Galia. Pe de altă parte, Constanțius cade grav bolnav în timpul unei expediții militare împotriva pictilor în Caledonia, și moare în cele din urmă în 25 iulie 306 la Eboracum (York, în Anglia). La puțină vreme, generalul Chrocus alături de trupele loiale lui Constanțius îl proclamă pe Constantin *Augustus*.

Totuși, în cadrul Tetrahiei ascensiunea lui Constantin apare ca fiind cel puțin nelegitimă. Pe când Constanțius, s-a aflat în poziția de împărat senior (*Augustus*), ar fi putut „crea” un nou *Caesar*. Dar, proclamarea lui Constantin ca Augustus de către armatele sale ignoră sistemul de succesiune stabilit în 305. De aceea, Constantin îi cere lui Galerius, împăratul roman din răsărit, să-i recunoască succesiunea la tronul tatălui său. Galeriu îi acordă doar titlul de *Caesar*, confirmând astfel jurisdicția lui Constantin asupra teritoriilor deținute de tatăl său. Același, Galerius îl declară pe Severus ca împărat senior (*Augustus*) al Imperiului de Apus.¹²

Teritoriile din Imperiul Roman aflate sub conducerea lui Constantin cuprindeau provinciile Galia, Britania, Germania și Hispania. Ca urmare, sub comanda sa se va regăsi una din cele mai mare armate ale Imperiului roman (staționată pe de-a lungul

frontierei de pe Rin). Galia, odată una dintre cele mai bogate provincii ale imperiului, se găsea într-o situație de criză: multe regiuni fuseseră depopulate, orașele căzuseră în ruină etc. Constantin continuă însă eforturile tatălui său de a securiza frontiera de pe Rin și de a reclădi Galia. De aceea, între anii 306 și 316, își stabilește reședința principală în orașul Trier.

Imediat ce Constantin a devenit împărat, a abandonat campania începută de Constanțius în Britania și s-a reîntors în Galia pentru a pune capăt unei rebeliuni a francilor. Va întreprinde o altă expediție victorioasă împotriva triburilor francilor în anul 308. Apoi va căuta să-și consolideze prezența în regiune, construind un pod peste Rin la Cologne, căruia îi va adăuga mai apoi o fortăreață permanentă pe malul drept al fluviului. O altă campanie începută în 310 va trebui să fie întreruptă datorită rebeliunii lui Maximian. Ultimul război al lui Constantin la frontiera de pe Rin va fi în anul 313, după care va reveni în Italia.

Constantin cel Mare a fost un om providențial pentru Biserica creștină, mai ales după anul 312, când - înaintea unei lupte decisive cu rivalul său la tron, Maxențiu - s-a produs convertirea sa.

Istoricii bisericești Eusebiu de Caesarea și Lactanțius afirmă că în ajunul bătăliei de la Pons Milvius (Podul Vulturului) din 28 octombrie 312, contra lui Maxențiu, Constantin a văzut pe cer, ziua, o cruce luminoasă, deasupra soarelui, cu inscripția *in hoc signo vinces* („prin acest semn vei învinge”). Noaptea, în vis, i s-a arătat însuși Mântuitorul, cerându-i să pună pe steagurile armatei sale simbolul Său, ca semn protector în lupte¹³. Steagul cu monograma creștină s-a numit *labarum*.

Victoria miraculoasă a armatei sale de numai 20.000 de soldați împotriva celei a lui Maxențiu, de 150 000 de soldați, Constantin a considerat-o ca ajutor de la Dumnezeu. Dovada acestei credințe a lui Constantin în ajutorul divin este inscripția de pe Arcul lui Constantin din Roma, păstrată până astăzi, prin care mărturisește că a câștigat lupta *instinctu divinitatis* („prin inspirație divină”).

Apoi i-a mărturisit lui Eusebiu, sub jurământ, că semnele care i s-au arătat l-au făcut să treacă de partea creștinilor, el fiind mai înainte, ca și tatăl său, adept al cultului lui Sol Invictus (Soarele Nebiruit - cult cu origini orientale).

În februarie 313, împăratul Constantin cel Mare a formulat Edictul de la Milan (numit atunci Mediolanum) împreună cu Licinius, prin care creștinismul devine "religio licita", adică religie permisă, la fel cu celelalte religii din imperiu.¹⁴ Edictul a fost promulgat oficial la Nicomidia pe 11 iunie 313. Textul edictului ni s-a păstrat în două versiuni latine una la Eusebiu¹⁵ iar cealaltă în lucrarea „Despre moartea persecutorilor” a lui Lactanțiu¹⁶ Mai mult, convins de valoarea religioasă și morală a creștinismului, l-a recomandat tuturor. Nu l-a declarat religie de stat - cum greșit se afirmă uneori, acest lucru făcându-l mai târziu împăratul Teodosie cel Mare, în anul 380.¹⁷

Politica religioasă a împăratului Constantin cel Mare a fost marcată de câteva evenimente deosebite: Edictul de la Milan din 313, înfrângerea lui Liciniu în 323, convocarea primului Sinod Ecumenic din 325, alegerea unei noi capitale (fostul oraș trac Bizantion, numit apoi Constantinopolis "orașul lui Constantin") în 330 etc.

Prin Edictul de la Milan din anul 313 și prin alte scrisori, edicte și legi, Constantin devine protector al creștinismului. Ia măsuri în favoarea Bisericii creștine, scutește pe preoți de obligația funcțiilor municipale și le acordă subvenții. Înlătură din legile penale pedepsele contrare spiritului creștin (răstignirea, zdrobirea picioarelor, stigmatizarea sau arderea cu fierul roșu). Îmbunătățește tratamentul în închisori, ușurează eliberarea sclavilor acordând episcopilor și preoților libertatea de a sluji în biserici. Protejează, apoi, prin lege pe săraci, orfani și văduve, modifică legislația privind căsătoria, îngreunează divorțul, pedepsește adulterul, atribuie Bisericii creștine casele imperiale de judecată (*basilikos oikia*), care vor purta în continuare numele de basilici, nume păstrat în limba română sub termenul de biserică. A generalizat în 321 duminica drept zi de odihnă în imperiu, când soldații puteau asista la slujbe. Încă din anul 317 a început să bată monedă cu monogramul creștin.¹⁸

Împăratul și familia sa s-au implicat moral și material în repararea bisericilor sau în construirea altora mai mari și mai frumoase la Ierusalim, Roma, Antiohia, Constantinopol, Nicomidia, Tyr etc.

Din dorința de a ajuta Biserica, a convocat Sinodul I Ecumenic de la Niceea din anul 325, împotriva ereziei lui Arie, care îl socotea pe Fiul o creatură subordonată Tatălui. Aici a participat nemijlocit la lucrările de deschidere și închidere a Sinodului rostind două cuvântări pline de sfaturi și îndemnuri.¹⁹ Sub influența sfântului Atanasie cel

Mare, Sinodul a proclamat învățătura ortodoxă despre dumnezeirea Fiului. Același Sinod a stabilit principiul alegerii datei Paștilor -prima duminică după lună plină după echinocțiul de primăvară- și a dat 20 de canoane bisericești. Aici, la Niceea, împăratul Constantin cel Mare a învățat despre modestia și credința minunată a sfântului Spiridon al Trimitundeii, despre puterea rugăciunii și adâncimea evlaviei sfântului Alexandru al Alexandriei și despre bărbăția evanghelică a sfântului Nicolae al Mirei din Lichia.

Împăratul Constantin cel Mare a trimis o solie oficială, cu o misiune sfântă, în frunte cu sfânta Elena, mama sa, la Ierusalim, care să caute crucea pe care a fost răstignit Domnul nostru Iisus Hristos. Cu osteneală și rugăciune fierbinte, Sf. Elena a reușit să afle Sf. Cruce care a fost înălțată solemn în văzul poporului creștin de Episcopul cetății Ierusalimului, Macarie I, la 14 septembrie 326.

Tot el a hotărât să zidească o nouă capitală, „orașul lui Constantin”, inaugurată la 11 mai 330. Din fostul Bizanț, Constantin a reușit să facă o capitală de imperiu creștin, cu biserici minunate - ca aceea a Sfinților Apostoli sau ca aceea a „Sfintei Înțelepciuni”- oraș strategic, de un pitoresc deosebit. Mai târziu a fost numit "Roma cea nouă", umbrind Roma antică. Mai mult, episcopul noii capitale va fi ridicat la rang de cinste, egal cu cel al Romei vechi, prin canonul 3 al al Sinodului II Ecumenic din anul 381 și prin canonul 28 al Sinodului IV Ecumenic din 451.

Dar meritele lui Constantin cel Mare sunt deosebite: prin libertatea acordată creștinismului a făcut din comunitatea prigonită o religie liberă și chiar privilegiată în imperiu și a asigurat unitatea Bisericii creștine. De exemplu, la terminarea Sinodului I ecumenic, când ereticul Arie a fost excomunicat, când s-a reafirmat și proclamat divinitatea Mântuitorului Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, "Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat", iar Osiu de Cordoba a rostit pentru prima oară Crezul formulat de cei 318 Părinți sinodali, marele Constantin ar fi exclamat: "Da, acesta este adevărul. Nu sunt teolog, dar simt că aici este adevărul. Sunt convins că nu voi l-ați făcut, ci Dumnezeu care a lucrat cu voi".

I s-a reproșat lui Constantin cel Mare faptul că nu s-a botezat decât pe patul morții și că a păstrat titlul de "pontifex maximus". În primele veacuri ale creștinismului însă, mulți catehumeni (cei care doreau să se boteze și erau în stadiul de învățare a normelor credinței creștine) amânau botezul cu anii; acest lucru l-a făcut și împăratul. Iar dacă ar

fi renunțat la titlul mai sus numit și-ar fi ridicat un rival la tron puternic și păgân, care ar fi încercat să restabilească vechea religie idolatră.

Primul împărat creștin al imperiului roman, apoi bizantin, Constantin cel Mare, a avut o domnie lungă, de peste 30 de ani (306-337), în care s-a dovedit un om de mare voință, un înțelept, un strateg, făcând Bisericii cel mai mare serviciu - dându-i libertatea după lunga perioadă de persecuții care au tulburat-o, de la Nero până la Dioclețian. Constantin cel Mare a murit în Duminica Rusaliilor la 22 mai 337 și a fost înmormântat în biserica Sf. Apostoli din Constantinopol, ctitoria sa.

Pentru meritele și serviciile aduse creștinismului, Biserica l-a cinstit în mod deosebit, trecându-l în rândul sfinților, împreună cu mama sa, sfânta Elena, și numindu-l *eis apostolos* - "cel întocmai cu Apostolii", atribuindu-i-se înțelepciunea lui Solomon și blândețea lui David.

Sfântul Constantin a rămas cunoscut până în timpurile noastre mai ales pentru Edictul de toleranță din anul 313, care marchează intrarea în legalitate a religiei creștine pe întreg cuprinsul imperiului, pentru prima oară în istorie, precum și pentru organizarea primului Sinod ecumenic în anul 325; aceste acțiuni fiind considerate factorii majori ai răspândirii religiei creștine. Reputația sa de *primul împărat creștin* a fost recunoscută de către istorici, începând cu Lactanțiu și Eusebiu de Caesarea până în timpurile noastre, deși în mediile neortodoxe încă mai există dispute cu privire la sinceritatea convingerilor sale religioase. Acestea ar fi fost alimentate de sprijinul pe care l-a arătat în continuare zeităților păgâne, precum și de faptul că s-a botezat abia spre sfârșitul vieții.

Pentru toate acestea, Biserica îl cinstește în rândul sfinților, în ceata dreptilor, prăznuindu-l împreună cu mama sa, sfânta împărăteasă Elena, pe 21 mai.

Bibliografie

- 1-Eusebiu de Cezareea, Scrieri, partea a întâia -*Istoria bisericească*, Traducere, Studiu, Note și comentariu de Pr. Prof. T. Bodogae, în colecția Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 13, E.I.B.M.B.O.R., București, 1987;
- 2- IDEM -Scrieri, partea a doua, *Viața lui Constantin cel Mare*, studiu introductiv de Prof. Dr. Emilian Popescu, traducere și note de Radu Alexandrescu, în colecția Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 14, E.I.B.M.B.O.R., București, 1991;

- 3-Geoffry of Monmouth-*History of the Kings of Britain*-tradusă de Aaron Thompson, revizuită de J. A. Giles, In parentheses Publications, Medieval Latin Series, Cambridge, Ontario, 1999;
- 4-Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii imperiului roman*, Editura Minerva, București, 1976;
- 5-La vie de Sainte Helene, mere du Grand Constantin, imprime a Chaalons, 1761;
- 6-Lenski, Noel, ed.,*The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge University Press, New York, 2006;
- 7-Mineiul lunii mai, ediția a III-a, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1998;
- 8-Sfântul Ambrozie al Mediolanului -*Cuvântare la moartea lui Teodosie*, XII I;
- 9-Peter N. Stearns (ed.),*The Encyclopedia of World History*, 6th Edition, Boston: Houghton Mifflin Company, 2001;
- 10-Viețile Sfinților, vol, IX, Editura Episcopiei Romanului, 1998.

1 Cuvântare la moartea lui Teodosie, XII I

2Geoffry of Monmouth-*History of the Kings of Britain*-tradusă de Aaron Thompson, revizuită de J. A. Giles, In parentheses Publications, Medieval Latin Series, Cambridge, Ontario, 1999, p. 77.

3 La vie de Sainte Helene, mere du Grand Constantin, pp. 10-11

4Viața împăratului Constantin, în PSB, 14, 47.2, p.144

5 Mineiul lunii mai, p. 177

6 Viețile Sfinților, p. 216. Textul este de fapt o preluare după Eusebiu de Caesarea.

7 Viața lui Constantin cel Mare, p. 143

8 Ibidem, p. 142

9Ibidem, p. 143

10 În (latină titlul imperial oficial al lui Constantin a fost IMPERATOR CAESAR FLAVIVS CONSTANTINVS PIVS FELIX INVICTVS AVGVSTVS, *Imperator Caesar Flavius Constantinus Augustus, piosul, fortunatul, neînvinsul*. După anul 312, el adaugă MAXIMVS ("cel Mare"), pentru ca după anul 325 să înlocuiască *invictus* ("neînvinsul") cu VICTOR, deoarece *invictus* reamintea de *Sol Invictus*, Zeul Soare.

11 Au existat controverse privind data exactă a nașterii, dar majoritatea istoricilor moderni o consideră în anul 272 d.Hr.: Lenski, Noel, ed.,*The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge University Press, New York, 2006, p. 59.

12 Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii imperiului roman*, Editura Minerva, București, 1976

13Viața lui Constantin cel Mare, 28.2 și 29 p.76-77.

14 Interesant este faptul că Eusebiu în Viața lui Constantin nu pomenește nimic despre acest edict desi în această lucrare laudă toate actele creștinești ale împăratului. Despre acest edict pomenește, însă, în Istoria bisericească scrisă cu câțiva ani înainte.

15Istoria bisericească, Cartea a X-a, V, 4 (vezi PSB, 13, p. 380-382)

16Capitolul XLVIII.

17 Peter N. Stearns (ed.),*The Encyclopedia of World History*, 6th Edition, Boston: Houghton Mifflin Company, 2001.

18Toate edictele și epistolele împărătești cu privire la creștini le găsim în Istoria bisericească, Cartea a X-a, V, 4 și u.

19 Textul lor integral a se vedea în Viața lui Constantin, op cit, III, 12.1-5, p. 130-131 și 21.1-3, p. 135